

Teoretické problémy komparace jako nástroje sociologické prognózy

Se zřetelem na prognózování volného času

BLANKA FILIPCOVÁ

Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Praha

Orientace na „ovládnutí“ budoucnosti, snaha dodat rozmachu empirických sociologických výzkumů hlubší smysl a využít jich v duchu principů marxismu-leninismu jakožto jednoho z nástrojů společenské vědy, která prostřednictvím poznání současného a minulého je schopna predikovat budoucí pohyb společnosti, vstupuje v socialistických zemích do *nového stadia*.

Nový společenský řád na určitém stupni rozvoje výrobních sil, charakterizovaném nástupem vědeckotechnické revoluce, otevírá prostor pro radikální kvalitativní změny v celkovém způsobu života. Této situaci neodpovídá již pouhé plánování ekonomického rozvoje; dnes jde velmi naléhavě o to, aby všechny podstatné sféry společenského života se staly objektem dlouhodobých prognóz a plánů, aby se přešlo od plánování ekonomického k *plánování sociálně ekonomickému*.

Zvýšit prediktivní schopnost sociologie se tak v této souvislosti stává úkolem mimořádně aktuální. Zároveň se v této tendenci potvrzuje její společenská angažovanost a odpovědnost.

Základní principy sociologické prognózy v konfrontaci s prognostickými metodami založenými na komparaci

1. Předvídat znamená uchopit společenské jevy v jejich *historickém pohybu*, postihnout dialektiku jejich vzniku a vývoje. Právě v této nejhlubší a nejobtížněji přístupné vrstvě společenské reality leží klíč k rozluštění hádanky lidské budoucnosti.
2. Dynamiku jakéhokoli *dílčího* společenského jevu nelze postihnout, je-li zkoumán pouze ve své relativní autonomii, ale teprve v začlenění do *společenského celku*. Neboť pohyb a vývoj v dílčí oblasti je do značné míry závislý na pohybu celku, respektive na změnách v ostatních dílčích oblastech a jejich vzájemně se prostupujících vazbách.
3. Jediným přístupem k „neexistující“ budoucnosti, jež je „bezprostředně“ neuchopitelná, je analýza současnosti a minulosti.

A to taková analýza, která proniká od *jevu k podstatě*, která z bohaté, ro: manité jevové skutečnosti „vyloupne“ podstatné, tj. obecné, relativně konstantní vlastnosti jevů a opakující se zákonité vztahy, neboť ony v první řadě determinují budoucnost.

Budoucnost není pole nedeterminované, otevřené jakékoli aktivitě subjektu; jediné proto je vůbec možno budoucnost předvídat. Zásah subjektu do dějinného procesu může být tím úspěšnější, čím více reflektuje, respektuje a využívá objektivní determinace.

4. Rozdíl mezi jevovými a podstatnými stránkami ve vývoji společenské reality je zároveň prostorem pro vypracování vědecky založených představ o předobrazu žádoucího vývoje, který tvoří významný komponent sociologické prognózy.

* * *

Komparativní metoda je jedním z vhodných nástrojů, které má sociologie k dispozici pro vypracování předpovědi budoucího vývoje.

Rozpracovat využití komparativních postupů v ucelenou metodu předvídaní pro konkrétní potřeby sociálního plánování je však složitý, podle našeho soudu rovněž velice naléhavý, zdaleka však nikoli vyřešený úkol; spíše se setkáváme, zejména v posledních letech, s pokusy o jeho řešení.

Nejelementárnějším a zatím nejfrekvencovanějším způsobem použití komparace pro vypracování předpovědi možného společenského pohybu je *podmíněná extrapolace*, založená na komparaci stejných proměnných v různých časových úsecích. Tento postup umožňuje odkrytí určitých trendů (eventuálně zvrátů v trendech), jež pak prodlužujeme do budoucnosti, ovšem za předpokladu, který ve společnosti nikdy neplatí — tj. za předpokladu nezměněných podmínek. Je to tedy očividně omezený postup, který umožňuje zejména vypracování krátkodobějších prognóz pro

období, v němž podmínky, které ovlivňují změny v předvídané sféře — v našem případě volný čas — zůstávají z hlediska zkoumaného jevu v podstatě nezměněny.

Podmíněnou extrapolaci je možno spojit s dalším komparativním postupem: srovnáváme, jakých změn doznává sledovaná proměnná v *různých sociálních skupinách*. To nám umožní

a) obohatit předpověď o možné důsledky změny v sociální struktuře společnosti pro sledovanou proměnnou;

b) zakalkulovat i vlivy sociální nápodoby, související s tím, že některé sociální skupiny jsou nositelé vzorů chování, k nimž se jiné snaží přiblížit.

Třetí krok, který můžeme udělat, je položit si otázku, zda zjištěné tendence se vyskytují i v jiných zemích, to znamená přikročit k dílčí mezinárodní komparaci. Srovnání na mezinárodní úrovni může

a) *ozřejmit míru závažnosti* zjištěné tendence, neboť čím častěji se bude vyskytovat jinde, o to významnější roli ji můžeme přisoudit;

b) *orientovat nás i ve směru kauzální interpretace*.

Konečně čtvrtý komparativní postup, který hraje roli ve formulování předpovědi budoucího vývoje, je srovnání objektivních tendencí s modelem žádoucího vývoje, pokud ovšem takový existuje. Tento krok má mimořádný význam pro orientaci intervence do sféry, již se předpověď týká.

Zmíněné komparativní postupy, které zatím převážně v prvních pokusech o vypracování předpovědi pravděpodobného vývoje v oblasti volného času používáme, mají spíše *induktivní charakter*.

Postupujeme zejména od empirických poznatků, které sociologie volného času v poměrně bohaté míře nakupila, a snažíme se za pomoci oněch čtyř komparativních kroků uvažovat o budoucnosti.

Tato první fáze, jak se domníváme, je nezbytná, přináší nesporně pozitivní výsledky v podobě dílčí předpovědi.

Omezení, jež jsou s těmito postupy spojena, jsou však v konfrontaci s naznačenými principy sociologické prognózy značná.

Překonat je znamená podle našeho sou-

du přejít postupně k druhé fázi ve vypracování našich předpovědí, jež by organicky navazovala na první, v níž bychom však použili spíše *deduktivního komparativního postupu*,¹ založeného na dvou základních krocích:

1. Na základě nahromaděných a zpracovaných poznatků z první fáze vypracovat empiricky ověřitelnou teoretickou koncepci² prognózovaného jevu, jež by

a) jej začlenila především do *celospolečenského kontextu* (na rozdíl od akcentu na jeho relativní autonomii v předchozí fázi);

b) formulovala teoretické hypotézy o jeho možné dynamice v závislosti na změnách základních determinant, kde rozhodující roli mají tři vzájemně se prostupující oblasti: typ společenského zřízení, fáze jeho rozvoje v té které zemi, kulturní tradice.

2. Tyto teoretické hypotézy alespoň částečně verifikovat *mezinárodní komparací*. Jedině na této úrovni lze potvrdit podstatně, opakující se souvislosti, zákony (konstanty), které do značné míry určují pohyb předvídaného jevu a bez nichž, jak již bylo řečeno, dlouhodobá předpověď není možná.

Prognóza — mezinárodní komparace — sekundární analýza

Mezinárodní komparace se běžně uskutečňuje jako jednorázový sociologický výzkum na vybrané lokální populaci různých zemí. (Příklad: Szalai, Mezinárodní výzkum časových rozpočtů.)

V této podobě má však pro prognózování patrně velice omezený význam a atraktivitu, neboť otevírá minimální prostor pro překročení oněch omezení, o nichž již byla řeč výše.

Moment historičnosti může být sice do takového výzkumu vnesen zkoumáním určitého jevu na populacích žijících ve společnostech na různém stupni vývoje, je však zároveň omezen, neboť výzkum je statickým řezem danou situací.

Postihnout různý společenský a kulturní kontext, do kterého je zkoumaný jev včleněn, stejně tak jako různé obsahy, významy a funkce, jichž v tomto různém kon-

¹ Používáme-li označení „induktivní a deduktivní komparativní postupy“, tedy jen pro zdůraznění té poznávací metody, která *převažuje*, nikoli v absolutním smyslu slova.

² Jsme si vědomi toho, že v tomto požadavku je obsažen závažný gnoseologicko-metodologický problém: Za jakých předpokladů lze považovat teoretickou koncepci za verifikovanou?

textu nabývá, přesahuje možnosti takto koncipovaného výzkumu.

Založen na kvantifikaci a na principu statistického důkazu, zkoumá takové stránky skutečnosti, které odpovídají zvolené metodě; to znamená v podstatě orientaci na jevové, snadno přístupné a kvantifikovatelné stránky, jejichž smysl a specifická váha v širších souvislostech prognózaného jevu jsou omezeny.

Tím zdaleka nepopíráme význam podobných výzkumů, pouze zvažujeme jejich možný přínos pro sociologické prognózy.

* * *

Daleko slibnější se v této souvislosti zdá být *mezinárodní komparace* založená na sekundární analýze dat, to znamená založená nikoli na principu vlastní „produkce“ informací, ale na využití všech existujících dat, jež mohou být zdrojem informací relevantních pro záměry výzkumu.³ Několik úvah vzbuzuje určitý, byť podmíněný optimismus.

Mezinárodní komparace založená na sekundární analýze *umožňuje několikerym způsobem vnést do výzkumu moment historičnosti*; je možné sledovat vývoj jevu, který má být předvídaný, stejně tak jako vývoj faktorů, které jsou pro jeho dynamiku rozhodující (pomocí dat existujících v časových řadách), a to v různých společnostech, reprezentujících různý historický čas.

Široké spektrum dat, s nimiž lze disponovat, a možnost jeho eventuálního rozšíření⁴ skýtá naději, že se může podařit nejen zkonstruovat teorii, která představuje cestu pronikání od jevových stránek srovnávaných jevů k jejich podstatě, ale i vybudovat odpovídající „informační kontinuum“ k verifikaci těch stránek teorie, jež jsou prostředky empirické sociologie verifikovatelné.

Jedině komparaci sledující cestu od jevu k podstatě lze považovat za vědeckou, za nosnou bázi pro prognózy budoucího vývoje.

* * *

Otázka jevových stránek a podstaty volného času (jako srovnávaného fenoménu) není jistě jednoduchá; pokusíme se ve stručnosti naznačit roviny, které v této souvislosti považujeme za významné:

a) Volný čas, byť přímo neuchopitelný, má některé nejelementárnější formy, projevy, v nichž je relativně snadno přístupný a dokonce měřitelný:

denní, týdenní, roční množství volného času

čas věnovaný různým aktivitám

frekvence — obliba aktivit

vynaložené finanční prostředky

zařízení pro volný čas atd.

b) Hlubší je rovina obsahů, významů, potřeb, hodnot a funkcí spjatých s aktivitami volného času v různých sociálních skupinách, sociálních a kulturních kontextech ovlivňujících volbu aktivit, délku jejich trvání, vynaložené prostředky, míru satisfakce atd.

c) Dalším článkem na této cestě je síť vztahů, kterými je volný čas jako měnicí se společenský jev spojen s jinými (měnicími se) společenskými jevy, které jsou rozhodující pro jeho dynamiku; jde o vazby:

volný čas — práce

volný čas — vzdělání

volný čas — participace

volný čas — životní úroveň atd.

d) Konečně v nejhlubší rovině jde o vliv základních společenských procesů, které určují tempo i charakter vývoje společenského celku, a tedy i všech těchto jednotlivých oblastí i jejich vzájemných vztahů.⁵

* * *

Jestliže hovoříme o „podmíněném“ optimismu ve vztahu k možnostem, které skýtá mezinárodní komparativní výzkum založený na sekundární analýze pro prognózování, tedy proto, že přednosti tohoto postupu jsou zároveň spojeny s mimořádnými obtížemi při jeho realizaci.

Sekundární analýza vnáší určité inovace do vztahu mezi teorií a empirií; aktualizovat všechny ty možnosti, k vůli nimž

³ Zdá se nám na místě položit otázku, zda vůbec existují nějaká apriorní omezení pro to, jaká data je možno pro sekundární analýzu použít. Domníváme se, že v principu jediným omezením je systém teoretických hypotéz, jež mají být verifikovány a přijatý verifikační postup. Budeme-li chtít například přímo komparovat data z různých zemí, pak platí vztah: čím více zemí, tím menší okruh přímo srovnatelných dat. Založíme-li verifikaci hypotéz nikoli na bezprostřední komparaci dat, ale

na komparaci verbalizovaných generalizací (jež byly získány sekundární analýzou dat v jedné zemi), postihujících trendy a vztahy, pak do procesu sekundární analýzy může vstoupit podstatně více dat.

⁴ Neboť sekundární analýza by měla také stimulat „produkci“ chybějících dat, jež jsou z hlediska přijatých hypotéz nezbytná.

⁵ K této otázce se ještě podrobněji vrátíme v dalším textu.

se vlastně sociologie na sekundární analýzu orientuje, znamená především vybudovat *nosnou teoretickou koncepci* (dovedenou do podoby teoretických hypotéz), která plní několik funkcí:

- a) je kritériem pro výběr dat.
- b) je stimulem pro produkci chybějících dat.
- c) vytváří novou optiku nazírání dat získaných v různých referenčních rámcích.

Teoretická koncepce je vlastně „živou vodou“ jinak mrtvých dat.

Otázka se komplikuje v momentě, kdy sekundární analýza je prostředkem mezinárodního srovnávání, to znamená kdy je nezbytné vytvořit *jednotnou teoretickou koncepci*, akceptovatelnou pro všechny účastníky.

Mezinárodní srovnávací výzkum typu jednorázové sociologické sondy je snáze realizovatelný právě pro všechna omezení, pro něž je pro účely prognózy podstatně méně zajímavý; naopak vše, čím může mezinárodní srovnávací výzkum založený na principu sekundární analýzy být zajímavý, se stává zároveň bariérou jeho realizace. Tím ovšem nechceme tvrdit, že jde o překážku nepřekonatelnou.

Různá sociální realita — různé teoretické koncepce

Vypracování společné teoretické koncepce není tedy úkolem zdaleka jednoduchým. tím spíše, má-li komparace probíhat mezi zeměmi s různým společenským zřízením. Současná sociologická literatura zabývající se bezprostředně či zprostředkovaně problematikou volného času představuje velice pestrrou názorovou mozaiku. Tato názorová různost má své zázemí nejen v rozrůzněnosti samotné objektivní skutečnosti, ale má také velice výrazný kontext ideologický.

V koncepcích západních teoretiků je optimismus šedesátých let (který odrážel často v hypertrofizované podobě některé reálné stránky přechodné ekonomické prosperity a sverázného, relativního, velmi diferencovaného růstu životní úrovně, spojeného s vědeckotechnickým pokrokem) v posledních letech stále častěji vystřídán v podstatě velice chmurnými úva-

hami na téma: Jaké jsou výsledky všech těchto změn? Kde je nový člověk? Jaké bariéry brání jeho objevení se na scéně? Jak je zmoci? Ať již je technický rozvoj a jeho důsledky pro transformaci společnosti a člověka hodnocen jakkoli, společně zůstává, že právě v této oblasti se vidí ohnisko společenské změny. Implicitně či explicitně je podceněna či přímo eliminována role změny společenských poměrů, zásadní kvalitativní změny společenského systému.

V základě těchto koncepcí leží tvrzení o obecnosti rozporů ve vztahu člověk — technika, jenž prý nezávisí na charakteru společenského zřízení.

V současné západní literatuře najdeme celou řadu variant tohoto základního přístupu. Tak Lefebvre v knize *Pozice: Proti technokratům*⁶ soudí, že k zápasům s hvězdami, zápasům pohlaví, etnik, lidu, národů a tříd se připojuje nový konflikt mezi „antropem a kybernantropem“,⁷ který podle jeho názoru modifikuje všechny ostatní konflikty. Kybernantrop není lokalizován, rodí se všude, jeho protivníci také. Zbraně v tomto boji jsou duchovní — zbraní antropů je ironie, humor, smysl pro směšnost, satira, mohou zvítězit stylem. Hlavní konflikt současnosti je tedy situován do úrovně člověk — technika. Je obecný a může být vybojován jedině duchovními zbraněmi.

Obdobné schéma vystopujeme v knize A. Kaufmanna a J. Pezého *Podlidé a superstroje*.⁸ Jak již naznačuje titul knihy, hlavní nebezpečí naší doby tkví v tom, že superstroje ovládají stále více společnost a člověka a hrozí plodit podlidy. Zpothodňující komfort, sexploze, ohlupující volný čas jsou signifikantními znaky tohoto procesu. Co dělat, „aby se tato země lidí nestala zemí ‚podlidí‘“?

Nespoléhat se na společnost, ale na člověka a jeho tvůrčí schopnosti; „je třeba vytvořit podmínky k permanentnímu rozvoji jeho znalostí a imaginace — zejména imaginace, jež dává skutečnou nezávislost“.

Existuje však i víceméně optimistický proud, který s vědeckotechnickým rozvojem spojuje spíše naději.

Podle Dumazediera je vědeckotechnická revoluce prováděna revolucí esteticko-etic-

⁶ Lefebvre, H.: *Position: Contre les technocrates*. Paris 1967.

⁷ Antropové jako ti, kteří protestují proti nadvládě techniky, kybernantropové jako lidé, kteří

ve službách techniky upevňují její nadvládu nad člověkem.

⁸ Kaufmann, A. — Pezé, J.: *Des sous-hommes et des super-machines*. Paris 1970.

kou, jejíž nejvlastnější doménou je volný čas. Zastavme se podrobněji u této koncepce, jež má být východiskem pro připravovaný mezinárodní komparativní výzkum volného času.

Teoretické schéma je asi takové:

- A. Vědeckotechnická revoluce vyvolává společenské změny, jež lze charakterizovat jako přechod společnosti „industriálních“ k „postindustriálním“ (tyto změny jsou zachytitelné v řadě signifikantních procesů, jako je změna v proporcích sektorů s nabývajícím převahou sektoru terciárního, růst masové spotřeby, růst volného času atd.).
- B. Tento přechod je spojen s esteticko-etickou revolucí, jež se odehrává zejména ve volném čase. Signifikanční procesy: velká umělecká díla minulosti jsou odmítána jako kulturní konzervy neodpovídající naší době; rodí se sexuální revoluce, jež souvisí s možností řízení reprodukčního procesu a mění vztah mezi mužem a ženou; mění se koncepce štěstí — zejména mladé generaci se prý celý systém povinností k sobě, druhým a ke společnosti jeví jako nesnesitelný výraz moralismu, puritanismu, umělého odcizení vytvořeného represivní společností atd.
- C. Mezinárodní komparativní výzkum by měl odhalit *konstantní vazby* mezi oběma řetězy změn (tj. volný čas — „postindustriální společnost“), jež by byly nosnou bází pro vypracování předpoklady možného vývoje v oblasti volného času.
- D. Z hlediska takto pojatého cíle (mezinárodní komparace jako báze pro previzi) a takto formulované koncepce (závislost změn ve volném čase, charakterizovaných jako revoluce esteticko-etická, na přechodu ke společnosti „postindustriální“ vyvolaném vědeckotechnickou revolucí) jeví se jako „modelová“ americká společnost (USA), která již zhruba dosáhla „postindustriálního“ stadia, a klade se otázka, do jaké míry právě ona představuje budoucnost ostatních zemí. Při dalším výběru zemí vhodných pro komparaci by se mělo přihlížet k možnosti „odpreparovat“ vlivy různých kulturních tradic, různého společensko-ekonomického zřízení a „vyloupnout“ tak v co nejčistší podobě již zmíněný vztah, který je po-

važován za základní a relativně autonomní.

Zde vidíme v krystalické podobě, co znamenají teoretická východiska a kategoriální báze pro koncepci, postup a validitu výsledků komparativních výzkumů.

Základní, v tomto východisku již obsažená periodizace dějin na společnosti preindustriální, industriální a postindustriální je založena na představě o *bezprostředním určujícím* vlivu ekonomickotechnických faktorů na člověka a společnost. Pomíjí se *zprostředkující* a *konečnou rozhodující vliv výrobních poměrů*.

Technika ovšem ve skutečnosti, jak známo, nepůsobí na člověka a společnost přímo, ale zprostředkovaně, a to přes oblast společenských poměrů, s dominantou poměrů výrobních, jejichž role tkví právě v tom, že sice složité, ale nicméně podstatně modifikují mnohotvárné působení ekonomickotechnických činitelů.

Celý záměr výzkumu, spočívající ve snaze vypreparovat v jakési čisté podobě vztah mezi změnami vyvolanými vědeckotechnickou revolucí a změnami ve volném čase, je v principu sporný, poplatný mechanistické představě o společnosti, v níž technika hraje roli jakéhosi samostatného činitele a je tedy vyňata z celé dialektické vazby výrobních sil a výrobních vztahů.

Bylo by omylem domnívat se, že pouhá participace socialistických zemí by mohla něco podstatného změnit na takto pojatém výzkumu, neboť rozhodující je, *co se chce zkoumat, s jakými hypotézami se do výzkumu vstupuje, jaké procesy se považují za signifikantní — tím je pak určen i výběr dat, jež mají být porovnávána*. V takto koncipovaném výzkumu se socialistické i kapitalistické země pohybují v „jednodimenzionálním“ světě, určeném pohybem techniky. (Převáděno do mluvy operacionálního jazyka empirické sociologie, oblast výrobních sil s dominantní rolí techniky a oblast výrobních poměrů jsou chápány jako dva na sobě *nezávislé* subsystémy proměnných; rozdíly mezi kapitalismem a socialismem dostávají pak charakter rozdílu čistě kvantitativních.)

Ovšem ty procesy a jejich indikátory, jimiž se socialismus právě bytostně liší od kapitalismu a jež v rozvinutější nebo méně rozvinuté podobě představují základ *kvalitativně* nové společnosti, která se pohy-

buje po jiné trase, v níž i technický pohyb a jeho společenské implikace jsou a budou stále výrazněji modifikovány kontextem nových společenských poměrů. to vše do takto koncipované komparace vůbec nevstupuje.

* * *

Jádrem společenských změn není rozvoj výrobních sil sám o sobě — při nepochybném zásadním významu tohoto činitele — ale *dialektika výrobních sil a výrobních poměrů*. Právě tento vztah má rozhodující význam pro charakter a pohyb společenského systému. Zploštění dějinného procesu na pouhý rozvoj výrobních sil vytváří klamnou optiku jednodimenzionálního pohybu současného světa, na jehož špičce se umísťuje americká společnost (neboť dosahuje nejvyšší GNP na hlavu, nejvíce aktivní populace pracuje v terciárním sektoru atd.). Ve skutečnosti právě ve spojení rozvoje výrobních sil s novými výrobními poměry, a tedy v organickém spojení vědeckotechnické revoluce se socialismem, jak to vytyčil XXIV. sjezd KSSS i XIV. sjezd KSČ, krystalizuje jiná trajektorie vývoje současného světa. Americká současnost nepředstavuje budoucnost socialistických zemí, neboť tyto země se pohybují po zásadně odlišné dějinné trase.⁹

Teoretická koncepce, jež chce být nosným základem pro mezinárodní komparaci, musí nezbytně vycházet z *existence dvou společenských systémů*, v jejichž rámci se v současném třídně rozděleném světě uskutečňuje vědeckotechnický pokrok.

Jedině respektování této skutečnosti může být zdrojem plodné konfrontace myšlenek a komparace dějinného pohybu v jeho nezjednodušené podobě. Na základě takového přístupu lze dát odpověď na otázku, jak se v těchto dvou různých systémech projevují obecné a zvláštní stránky současného společenského pohybu, a to nejen ve smyslu existence obdobných či různých prvků ve strukturách těchto systémů a jejich subsystémů, ale i v různém fungování jevově stejných prvků.

Nepopíráme, že tento přístup je sice daleko obtížnější, ale je jediné přiměřený

jak skutečnosti samé, tak vytyčenému zámeru.

Socialistická společnost a volný čas

Socialistické přeměny ve výrobních vztazích položily základ a naprosto nezbytné východisko pro uskutečnění těch humanistických principů, jež tvoří podstatu, smysl a cíl socialistické revoluce.

Odstranění soukromého vlastnictví je zdrojem hlubokých přeměn v *sociální struktuře socialistické společnosti*. Jejich podstatou je proces překonávání třídní diferenciace (která existuje v současném kapitalismu bez ohledu na dosažený stupeň vývoje vědy a techniky) a *postupná homogenizace společnosti*. Diferenciace vertikální ustupuje a diferenciace horizontální nabývá nových podob.

Tento proces, který je *podstatou* socialistického vývoje (aniž bychom chtěli popírat, že některé jeho prvky se v nejvyšších kapitalistických zemích mohou objevovat jako jeden z mnoha velmi rozporuplných důsledků technického pokroku, třídního boje i mezinárodního vlivu světové socialistické soustavy), vytváří do značné míry jiné podmínky pro formování životního způsobu lidí a vnáší podstatné modifikace do celé problematiky volného času.

V současné fázi vývoje československé společnosti se například rozdíl v „rozdělení“ volného času mezi jednotlivými společenskými třídami a vrstvami minimalizují (a v důsledku existujících trendů se budou dále minimalizovat), zatímco způsob života ve volném čase, jeho struktura, úroveň a obsahy aktivit zůstávají zatím nadále diferencované. Je otevřenou a pro prognózy významnou otázkou, do jaké míry existují v této fázi předpoklady pro přetrvávání subkultur, specifických způsobů života, vázaných na specifické sociální prostředí, třídy a vrstvy, a jak „velké“ vůbec tyto difference jsou. Zodpovědět ji není možné jen analýzou vývoje ve vlastní zemi; právě mezinárodní komparace může být v této souvislosti mimořádně užitečná.

Dlouhodobě lze předpokládat, že s postupující homogenizací socialistické společnosti za přechodu ke komunismu bude

⁹ Viz Filípec, J. — Richta, R.: *Vědeckotechnická revoluce a socialismus*. Praha. Svoboda 1972. s. 75–79.

třídní a skupinová diferenciací nadále oslabována a ve způsobu života (a to nejen ve volném čase) nabudou vrchu dva základní rysy — *integrace a individualizace*.

Spolu s tímto procesem, který znamená jinou strukturu sociálního „prostoru“, v němž nebude „místo nahoře“ a „místo dole“ (ve smyslu sociální nerovnosti), se postupně ruší také fakticita i koncepce kulturního vývoje (v nejširším smyslu slova kultura) založená na principu vertikálně pojaté nápodoby. Rozhodující roli v utváření „vzorů chování“ přebírají stále více společenské instituce, a to v dvoj-*jediném smyslu: jak vytvářením a popularizací vzorů žádoucího, progresivního způsobu života, tak preferencí těch variant v procesu rozhodování, které umožňují tyto vzory v mase sledovat, aktivně spoluvytvářet a přeměňovat v každodenní život.*

V kontextu různých společenských systémů se liší i společenská funkce volného času právě tak, jako se liší i teoretická reflexe této problematiky.

V kapitalistické společnosti se objektivně fixuje a prohlubuje propast mezi sférou práce a volného času. Toto historicky omezené rozdělení, vázané na epochu třídní společnosti, je pak v teoretické rovině interpretováno jako samozřejmé a obecně platné a volnému času se přisuzují funkce, jež objektivně nehraje a ani nemůže hrát.

Názor, že volný čas sám o sobě je privilegovaným místem kulturní revoluce, „časem seberealizace individua“, ¹⁰ plní ideologickou funkci. Především zamlžuje klíčovou roli revoluční změny společenského řádu pro uskutečnění kulturní revoluce.

Jedině na bázi socialistických výrobních a ostatních společenských vztahů a v jejich spojení s rozvojem vědeckotechnické revoluce se vytvářejí objektivní předpoklady pro radikální změny ve smyslu překonání celým obdobím třídní společnosti hluboce zafixovaných dichotomií práce a volného času, tvorby a spotřeby, potřeb materiálních a kulturních.

Jde o dlouhodobý dějinný proces utváření socialistického a postupně komunistického způsobu života, totožný s překo-

náváním všech dosavadních jednostranností ve vývoji člověka, se směřováním k celkové jeho kultivaci. *Podstatou tohoto procesu však není volný čas a jeho růst, ale změna společenského systému.* Garantem jeho uskutečnění je dělnická třída, která se uchopila moci; avantgardní role — a to jak ve smyslu koncepčním, tak organizátorském — připadá komunistické straně a socialistickému státu.

* * *

V těchto několika poznámkách chceme pouze naznačit problém, který považujeme pro vyjasnění záměrů a postupů komparativních výzkumů za fundamentální.

Chceme-li komparovat jakýkoli jev (tím spíše, má-li komparace sloužit k previzi) v kontextu různých společenských systémů, musíme ve výchozí teoretické koncepci, teoretických hypotézách, užitých indikátorech i verifikačních postupech *reflektovat různou společenskou realitu.*

1. Cílem komparace musí být nejen zjištění obdobných, ale také *odlišných* podstatných vlastností a vazeb komparovaného jevu v různých sociálních systémech.

Každý jiný přístup považujeme za neadekvátní zjednodušení a redukci minulého, současného i budoucího společenského vývoje. Redukce bohaté skutečnosti a simplifikace jejího složitého uspořádání jsou nepopíratelně operace, bez nichž se sociologický výzkum nemůže obejít. Důležité je, kdy a jak k těmto operacím přistupujeme, tj. děláme-li tento krok *uvědoměle*, vycházejíce z teoretického zpracování problematiky a explicitně formulovaných a zdůvodněných kritérií, na jejichž základě redukci a simplifikaci provádíme, či naopak takzvané „spontánné“ a intuitivně (ostatně v každém „spontánním“ přístupu je — ať chceme nebo ne — obsažena vždy teoreticko-ideologická komponenta).

2. Za neadekvátní postup a fakticky za deformaci skutečnosti považujeme, jak již bylo řečeno, pokus izolovat „postindustriální (ev. industriální) charakter společnosti“ jako relativně autonomní subsystém. Naopak považujeme za možné pokusit se „izolovat“ jako relativně autonomní „*společenské zřízení (typ společnosti)*“ a zkou-

¹⁰ Dumazedier J.: *La dynamique du loisir dans les sociétés industrielles „avancées“* (rozmnžený materiál C.N.R.S.)

mat vztahy mezi tímto systémem a volným časem.

Izolovat od čeho? Například od kulturní tradice. Zatímco společensko-ekonomická formace představuje organický celek, systém, kulturní tradice je souborem těch společenských vztahů, které tvoří jakési „prostředí“, v němž tento systém funguje. Kulturní tradice představuje svébytné „uchovávání“ určitých stránek historického vývoje určité země, národa, etnika či území a její historický čas, čas jejich změn, je jiný, podstatně pomalejší. Proto je možné považovat ji za relativně autonomní, a tedy i izolovatelný subsystém.

3. V této optice se pak mění i funkce výzkumu.

Hypotéza: Současnost americké společnosti jako jakési jediné existující „postindustriální společnosti“ a vývoj volného času v této společnosti představuje budoucnost zemí, které jsou dnes na nižším stupni industriálního vývoje, taková hypotéza je pro socialistické země naprosto nepřiměřená, a to proto, že v současnosti těchto zemí jsou založeny takové procesy, které znamenají, že *socialistické země se pohybují stále výrazněji po podstatně jiné vývojové trase.*

Hypotéza, která podle našeho soudu reflektuje tuto skutečnost, zní: *Čím vyšší bude tempo a fáze vědeckotechnického pohybu v různých sociálních systémech, tím zřejmější bude divergence mezi nimi ve vývoji způsobu života vůbec a ve volném čase zvláště.¹¹*

4. Pokusit se o verifikaci této hypotézy by bylo možné v dlouhodobě koncipovaném komparativním výzkumu, který by se skládal ze tří po sobě jdoucích etap:

a) Výzkum komparovaného jevu a jeho vývoje v té které zemi (na základě sekundární analýzy dat).

b) Mezinárodní komparace probíhající odděleně jednak mezi zeměmi kapitalistickými, jednak mezi socialistickými zeměmi.

c) Komparace na úrovni různých společenských systémů.

Je třeba zdůraznit, že pro celou strategii komparativních výzkumů mezi kapitalismem a socialismem (pro vypracování teo-

retické koncepce, hypotéz, metodologických přístupů) má zásadní význam provedení komparativních výzkumů *mezi socialistickými zeměmi*. Tato fáze je nezbytná právě pro „vylopnutí“ onoho specifika dějinného pohybu, které je vlastní socialistickému společenskému systému.

Podstatné vazby mezi charakterem společenského zřízení a utvářením životního způsobu i způsobu života ve volném čase nelze verifikovat jinak než porovnáním vývoje v různých socialistických zemích. A právě ty vazby, tendence a jevy, které se ukáží shodné, opakující se, musí vést do komparativních výzkumů mezi kapitalistickými a socialistickými zeměmi jako indikátory společenských procesů vlastních socialismu. Jedině taková ofenzivní vědecká strategie může zaručit, že výzkum nepodlehne ideologicky jednostranně zatíženým koncepcím buržoazní sociologie, jež by z něho udělaly nástroj produkce falešných informací, ale naopak, že bude reflektovat dějinnou situaci existence dvou společenských systémů a přinese i této situaci odpovídající vědecké informace.

* * *

Objektivními společenskými potřebami stimulovaná tendence ke zdokonalení prognostických schopností společenských věd je tedy v sociologii spojena s *renesancí mezinárodní komparatistiky*. Tento aspekt je třeba podtrhnout, neboť nevstupujeme na pole neprobádané a neznámé, naopak.

Sociologie musí využít v této souvislosti jak samotné tradice sociologické komparatistiky, která doposud nebyla kriticky zhodnocena, tak vytěžit i ze zkušeností ostatních vědních disciplín, v nichž mezinárodní komparatistika má dlouhodobou tradici, jako je etnografie, jazykověda, srovnávací literatura a dějiny umění, antropologie a zejména kulturní antropologie.

Základním zdrojem poučení jsou však díla klasiků marxismu-leninismu. Takové práce, jako Marxův *Kapitál*, Engelsův *Původ rodiny, soukromého vlastnictví a státu*, Leninův *Vývoj kapitalismu v Rusku* a další, jsou díla, jejichž studiem je třeba si *osvojit principy marxistické komparatistiky*.

¹¹ Tato hypotéza je formulována v sovětsko-československé publikaci *Člověk — věda — technika*, kap. VII, s. 312. Interní vydání ÚFS CSAV.

Филиппова Б.: Теоретические проблемы сопоставления как орудия социологического прогноза

1) Предвидеть — это значит схватить общественные явления в их историческом движении, отразить диалектику их возникновения и развития.

2) Динамику любого отдельного общественного явления нельзя отразить, если его изучать только в его относительной автономии; её можно отразить только изучая его во включении его в общественное целое.

3) Единственным подходом к несуществующему будущему, которое «непосредственно» неотразимо, является анализ современности и прошлого, а именно такой, который пропихает от феномена к сущности.

4) Разница между феноменальными и существенными сторонами в развитии общественной реальности одновременно является простором для разработки основанных на научном подходе представлений о прообразе желаемого развития.

Одним из подходящих орудий, имеющихся в распоряжении социологии для выработки прогноза будущего развития, является сравнительный метод.

Однако разработать использование сравнительных приемов в цельный метод предсказания для конкретных нужд социального планирования является сложной, по нашему мнению также весьма неотложной, но далеко не решенной задачей; сравнительные приемы, используемые нами пока преимущественно в первых попытках выработать прогноз правдоподобного развития в области свободного времени, носят скорее индуктивный характер.

Однако связанные с этими приемами ограничения в сопоставлении с указанными принципами социологического прогноза значительны.

Преодолеть их — это значит, по нашему мнению, постепенно перейти ко второму фазису в выработке наших прогнозов, который органически продолжал бы первый, но в котором мы бы скорее применили дедуктивный сравнительный прием.

Прогноз — международное сопоставление — вторичный анализ

Международное сопоставление, основанное на вторичном анализе, дает возможность несколькими способами внести в исследование моменты историчности: возможно следить за развитием явления, которое должно быть предсказано, равно как и за развитием явлений, существенных для его динамичности (при помощи данных существующих в рядах времени), а именно в разных обществах, представляющих различное историческое время.

Широкий спектр данных, которые есть в распоряжении, и возможность его эвентуального расширения, подает надежду, что может удасться не только сконструировать теорию, представляющую путь возникновения от феноменальной стороны сравниваемых явлений к сущности их, но и построить соответствующий «информационный континуум» для верифика-

ции тех сторон теории, которые верифицируемы средствами эмпирической социологии. Актуализировать все эти возможности, из-за которых социология именно ориентируется на вторичный анализ — это представляет собой прежде всего построить способную служить опорой теоретическую концепцию.

Различная социальная реальность — разные теоретические концепции

Разработка общей теоретической концепции, однако, далеко не является простой задачей, тем более, если сопоставление должно осуществляться между странами с разным общественным строем. За этим разнообразием взглядов имеется свой тыл не только в дифференциации самой объективной действительности, но у него имеется также очень яркий идеологический контекст.

Остановимся более подробно у концепции Дюмазедье, которая должна быть исходной точкой для подготавливаемого сопоставительного исследования свободного времени. Теоретическая схема примерно такова:

- A) Научно-техническая революция вызывает общественные изменения, которые возможно характеризовать как переход индустриальных обществ к «постиндустриальным».
- B) Этот переход связан с эстетико-этической революцией, происходящей особенно в области свободного времени.
- B) Международное сопоставительное исследование должно было бы открыть константные связи между обменом целями изменений.
- G) С точки зрения таким образом понимаемой цели и таким образом сформулированной концепции «моделью» представляется американское общество (США), которое в общем уже достигло «постиндустриальной» стадии, и ставится вопрос, до какой степени именно оно представляет будущее остальных стран.

Содержащаяся уже в этой исходной точке исходная периодизация истории как перехода от доиндустриального общества к индустриальному и постиндустриальному здесь основывается на представлении о непосредственно определяющем влиянии экономико-технических факторов на человека и общество. Здесь не принимается во внимание опосредующее и, в конце концов, решающее влияние производственных отношений.

Весь замысел исследования, коренящийся в стремлении препарировать в какой-то чистой форме отношение между изменениями, вызванными научно-технической революцией, и изменениями в области свободного времени, является в своем принципе сомнительным, педущим отпечаток механистического представления об обществе, в котором техника играет роль какого-то самостоятельного фактора и, следовательно, она изъята из всей диалектической связи производственных сил и производственных отношений.

Конечно, процессы и их индикаторы, которыми социализм всем своим существом и отличается от капитализма и которые в более развитой или менее развитой форме представляют основу качественно нового общества, движущегося по другой трассе, на которой также техническое движение и его общественные им-

пликации все выразительнее модифицируются контекстом общественных отношений, все это никак не входит в понятие таким образом сопоставления.

Теоретическая концепция, стремящаяся служить опорной основой для международного сопоставления, необходимо должна исходить из существования *двух общественных систем*, в рамках которых в современном классово-разделенном мире осуществляется научно-технический прогресс.

Если мы хотим сопоставлять любое явление (тем более, если сопоставление должно служить предвидению) в контексте разных общественных систем, мы должны в исходной теоретической концепции, в теоретических гипотезах, использованных индикаторах и верификационных приемах *отражать разную общественную реальность*.

1) Целью сопоставления должно быть не только установление аналогичных, но и *отличных* существующих свойств и связей сопоставляемого явления в разных социальных системах.

2) Неадекватным приемом и фактически деформацией действительности мы считаем, как уже было сказано, попытку изолировать «постиндустриальный (или, может быть, индустриальный) характер общества» как относительно автономную подсистему. Наоборот, считаем возможным попытаться как относительно автономный «изолировать» *«общественный строй (тип общества)»* и изучать отношения между этой системой и свободным временем.

3) В такой оптике изменяется тогда также функция значения. Гипотеза, что современность американского общества как какого-то единственно существующего «постиндустриального общества» и развитие свободного времени в этом обществе представляют будущее стран, находящихся в наше время на более низкой степени индустриального развития — такая гипотеза для социалистических стран является совершенно несоответствующей, именно по той причине, что в современности этих стран положены такие процессы, которые все ярче представляют собой *продвижение социалистических стран по существенно иной линии развития*.

Гипотеза, по нашему мнению отражающая эту действительность, такова: *чем выше будут темпы и чем быстрее будут сменяться фазы научно-технического движения в разных социальных системах, тем более очевидной будет дивергенция между ними в развитии общества и в свободном времени особенно*.

4) Попытаться верифицировать эти гипотезы возможно было бы в долгосрочно намеченном сопоставительном исследовании, которое состояло бы из трех следующих друг за другом этапов:

а) Исследование сопоставляемого феномена и его развития в той которой стране (на основе вторичного анализа данных).

б) Международное сопоставление, проводящееся отдельно с одной стороны между капиталистическими странами, с другой, между социалистическими странами.

в) Сопоставление на уровне разных общественных систем.

Summary

Filipcová B.: Theoretical Problems of Comparison as an Instrument of Sociological Prognosis

1. To forecast means to grasp social phenomena in their *historical motion*, to understand the dialectics of their rise and development.

2. The dynamics of any *partial* social phenomenon cannot be grasped by studying it only in its relative autonomy, but only after inserting it into the social whole.

3. The only approach to the “non-existing”, “directly” unseizable future is the analysis of the present and of the past — i.e. an analysis penetrating from the phenomenon to the substance.

4. The difference between phenomenal and substantial aspects in the development of social reality simultaneously represents the space for elaborating scientifically founded conceptions of the prototype of the desirable development.

The comparative method is one of the adequate instruments sociology disposes of in working out prognoses of future development.

To turn the utilization of comparative procedures into a comprehensive method of prognostication for the concrete needs of social planning is a complex task, also very urgent to our opinion — a task which, however, is far from being solved. The comparative procedures which, for the time being, are currently used in the first attempts at elaborating forecasts of the probable development in the area of leisure are of a predominantly *inductive character*.

However, in confrontation with the mentioned principles of sociological prognosis, the limitations connected with the mentioned principles of sociological prognosis are considerable. In our opinion, overcoming them means a gradual shift to the second phase of elaborating our forecasts which would organically proceed from the first phase: here, however, we would rather apply the *deductive comparative procedure*.

Prognosis — International Comparison — Secondary Analysis

International comparison, based on secondary analysis, enables us in several ways to bring into the research the moment of *historicalness*: it is possible to pursue the development of the phenomenon to be forecasted as well as the development of the phenomena decisive for its dynamics (by means of the data existing in sequences of time) in various societies representing various historical times.

A broad spectrum of available data and the possibility of its eventual extension allow us to hope that we might succeed not only in constructing a theory representing the method of penetrating from the phenomenal aspects of the compared phenomena to their substance, but also in building up a corresponding “information continuum” to verify those aspects of the theory that are verifiable

by the means of empirical sociology. The actualization of all the potentialities with a view to which, as a matter of fact, sociology has been oriented to secondary analysis primarily implies the construction of a *bearing theoretical conception*.

Diverse social reality — various theoretical conceptions

The elaboration of a common theoretical conception, however, is far from being a simple task — the more so, if comparison is to take place among countries having different social systems. These differences in views not only have their hinterland in the differentiation of objective reality itself but also have a most expressive ideological context.

Let us discuss in more detail Dumazedier's conception which is to be the starting-point of the prepared international comparative research of leisure. The theoretical scheme is approximately the following:

A) The scientific and technological revolution calls forth social changes that may be characterized as the transition of industrial societies to "post-industrial" ones.

B) This transition is connected with an aesthetic—ethical revolution taking place especially in the area of leisure.

C) The international comparative research should discover the *constant links* between both the chains of changes.

D) From the standpoint of the aim thus conceived and of the conception thus formulated, the American society — i. e. that of the USA — which has roughly reached the "post-industrial" stage, appears as a "model" society. The question arises as to what extent this very society represents the future of other countries.

The basic periodization of history as a transition from the pre-industrial society to the industrial and the post-industrial ones which is already contained in this starting-point is based on the idea of a *direct, determining* influence of economic-technological factors on man and society. The *mediating* and ultimately *decisive influence of production conditions* is neglected.

The whole research aim consisting in the endeavour to prepare and preserve in a pure form the relation between the changes called forth by the scientific and technological revolution and the changes taking place in the area of leisure is, in principle, questionable and liable to the mechanistic conception of society in which technology plays the role of an independent factor; it is therefore exempt from the whole dialectic connection of production forces and production relations.

Of course, those processes and their indicators by which socialism substantially differs from capitalism and which, in a more or less developed form, represent the basis of a *qualitatively* new society moving along a different track wherein the technological motion and its social implications are and will be always more markedly modified by the context of new social conditions — all

this *does not enter into a comparison designed in this way*.

The theoretical conception aspiring to be a bearing basis for international comparison must necessarily proceed from the *existence of two social systems* within the framework of which the scientific and technological progress is taking place in the contemporary class-divided world.

If we want to compare any phenomenon (the more so, if comparison is to serve the purposes of prevision) within the context of various social systems, *we must reflect the diverse social reality* in the basic theoretical conception, in theoretical hypotheses, in the applied indicators and verifying procedures.

1. The aim of the comparison must be the ascertainment of not only similar but also *different* substantial qualities and links of the phenomenon under comparison in different social systems.

2. As has already been said, we consider the attempt at isolating the "post-industrial (or industrial) character of society" as a relatively autonomous subsystem to be an inadequate procedure and, in fact, a deformation of reality. On the other hand, we consider it possible to attempt to "isolate" the *social order (type of society)* as relatively autonomous and to examine the relations between this system and leisure.

3. Seen from this visual angle, even the function of research is subject to change. The hypothesis stating that the present state of the American society as the only existing "post-industrial society" and the development of leisure in this society represent the future of the countries which, at present, are on a lower level of industrial development — such a hypothesis is absolutely inadequate for the socialist countries. This is due to the fact that, in the contemporaneity of these countries, such processes have come into existence which indicate that the *socialist countries are always more markedly moving along a substantially different developmental track*.

The hypothesis which, in our opinion, reflects this reality is the following: *the higher will be the rate and phase of the scientific and technological motion in various social systems, the more obvious will be the divergence among them in the development of the way of life in general and in the area of leisure in particular*.

4. An attempt at verifying this hypothesis would be possible in a comparative research based on a long-term conception. This research would consist of three successive stages:

a) The research of the phenomenon under comparison and of its development in the respective country (on the basis of a secondary data analysis).

b) International comparison realized separately among capitalist countries on the one hand, and among socialist countries on the other.

c) Comparisons at the level of various social systems.